

ФІЛОСОФІЯ

УДК 13.130.3

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

СОЦІАЛЬНА ГАРМОНІЯ І ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ФУНДАМЕНТ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглядаються основні теоретичні підходи до дослідження уявлень про соціальну гармонію і толерантність в історії філософії. Аналізується сутність гармонії як стану протиріччя. Констатується, що гармонія соціальної системи – це така форма розвитку протиріччя у ній, яка припускає взаємне зміцнення і взаємний розвиток її суб'єктів, оптимальні терміни, форми і методи врегулювання цих протиріччя. Робиться висновок, що у транзитивних соціальних системах досягнення соціальної гармонії і толерантності є стратегічною метою їх перетворень.

Ключові слова: соціальна гармонія, толерантність, соціальна система, конфлікт, стан протиріччя, демократичне суспільство.

Актуальність проблеми. Визначені у Конституції України завдання по створенню демократичної, соціальної, правової держави передбачають формування суспільства, в якому основними принципами взаємовідносин між різними класами, соціальними групами, індивідами тощо повинні бути не конфронтація й нетерпимість, а соціальна гармонія та толерантність. Саме соціальна гармонія і толерантність, на нашу думку, є фундаментом демократичного суспільства. У зв'язку з цим є необхідність проаналізувати сутність цих категорій.

Аналіз основних джерел і публікацій. Відомо, що гармонія (від грец. *harmonia* – співзвучність, злагода, протилежність хаосу) – категорія, що відбиває відповідність й упорядкованість частин цілого, єдність різноманітності, узгодженості форми та змісту об'єктів; а гармонізація – це встановлення

гармонійних (співвимірних) відносин між соціальними суб'єктами, тобто таких, що побудовані за принципом їхньої «позитивної поляризації» (термін П. А. Сорокіна), яка передбачає їхню взаємодію на основі взаємної доповнюваності, виключення будь-якого штучного (примусового) домінування одного суб'єкта над іншим, узгодженість позицій, розумний компроміс тощо [1, с. 48–49].

Ще давньогрецькими філософами був помічений зв'язок протиріччя і гармонії. Так, Геракліт зазначав: «те, що ворогує, об'єднується, з тих, що розходяться – чудова гармонія» [2, с. 42], що гармонія – це внутрішня, заснована на істотному зв'язку єдність протилежностей. Нерозривно пов'язуючи уявлення про протиріччя з гармонією, в іншому місці він підкреслював, що «прихована гармонія краща за неприховану» [2, с. 46]. За Аристотелем, «гармонія взагалі виникає з протилежностей ... Гармонія є ... згода суперечливого» [3, с. 35]. До того ж він, розглядаючи гармонію як єдність і завершеність цілого, поширював поняття гармонії на всі сфери дійсності, у т. ч. на суспільство, а піфагорійці вважали, що «гармонія є суміщення і поєднання протилежностей» [4, с. 286].

Поняття «гармонія» займало значне місце у різних науках і насамперед в естетиці епохи Відродження. Спроби науково сформулювати закони гармонії характерні для Леонардо да Вінчі, Альбрехта Дюрера та інших видатних мислителів та художників. У XVIII ст. поняття гармонії розроблялося філософами-раціоналістами. Так, Г. Лейбніц вчив про «передумановлену» гармонію всіх монад одна одній, стверджуючи, що «існувати є ніщо інше, ніж бути гармонійним» [5, с. 33]. Цікаві, дещо утопічні погляди на вищий суспільний лад – лад гармонії – висловлював у своєму творі «Всесвітня гармонія» Ф. Фур'є, а дослідження соціальної гармонії як соціального компромісу на основі суспільного договору та правової регуляції здійснене Дж. Локком і Ш. Л. Монтеск'є. Пізніше розвитком поняття гармонії займалися І. Кант, І. Гете, а розгорнуту теорію гармонії створив Г. Гегель.

Обґрунтування соціальної гармонії як соціального консенсусу на основі формування стабільної свідомості, освіти та пріоритету знань було здійснено О. Контом. Велику увагу дослідженню структурно-функціонального аспекту соціальної гармонії, вираженого узгодженістю і гармонійною взаємодією економічної, соціальної, політичної та духовної сфер суспільного життя, було приділено в працях відомих західних філософів, соціологів П. Бурдьє, М. Вебера, В. Парето, Т. Парсонса, П. Сорокіна та ін.

Значний інтерес до проблеми гармонії з позицій соціологічного підходу був виявлений відомими зарубіжними та вітчизняними вченими, серед яких можна назвати Е. Гідденса, Ж. Ліотара, М. Полані, Дж. Роулза, Д. Рітцера,

В. А. Васютинського, А. Н. Деєва, Т. І. Заславську, Д. П. Зеркіна, І. В. Лисака, С. П. Макаричева, М. А. Марутаєва, Ж. Т. Тоценка, В. Г. Федотову та ін. Однак безпосередньо категорія гармонії у сучасних дослідженнях не отримала глибокого соціально-філософського аналізу.

Метою статті є дослідження соціальної гармонії як форми (стану) розвитку протиріч, а також обґрунтування авторської позиції, що соціальна гармонія і консенсус є фундаментом демократичного суспільства.

Виклад основного матеріалу. Поняття «гармонія» достатньо широко використовується і представниками західних конфліктологічних шкіл, напрямів: Г. Зіммеlem, К. Боулдингом, Е. Дюркгеймом та багатьма іншими. Причому, як правило, ця категорія застосовується під час аналізу взаємовідносин у суспільстві, групі у дихотомічній парі: «гармонія – конфлікт», «гармонія – дисонанс». Так, наприклад, Г. Зіммель в одній зі своїх робіт зазначав, що «... суспільне життя як таке ґрунтується на передумові про принципову гармонію між індивідом і соціальним цілим, хоча це зовсім не перешкоджає різким дисонансам етичного і евдемонічного життя» [6, с. 524]. А Е. Дюркгейм, протиставляючи моральні відносини відносинам, заснованим лише на інтересі, писав: «Якщо подивитися глибше, то виявиться, що у будь-якій гармонії інтересів криється прихований і тільки відкладений на час конфлікт. Бо там, де панує тільки інтерес, ніщо не стримує егоїзми, які зіштовхуються, кожне “я” знаходиться щодо іншого “я” у військовому стані, і будь-яке перемир’я в цьому вічному антагонізмі не може бути довготривалим» [7, с. 192–193].

У західній конфліктології поряд із поняттям «гармонія» як близькі за значенням або тотожні йому використовуються також поняття: інтеграція, консенсус, стабільність, рівновага, солідарність та деякі інші.

У вітчизняній філософській літературі в недалекому минулому під час розгляду співвідношення протиріч і гармонії в суспільному розвитку виразно проглядалися дві тенденції. Перша з них полягала в абсолютизації протиріч під час аналізу процесів, що відбуваються у сучасному капіталістичному суспільстві, у всьому несоціалістичному світі і, що було особливо небезпечно з політичної точки зору – у підході до міжнародних проблем, до характеру взаємовідносин соціалістичних і капіталістичних країн на світовій арені. Друга доводила наявність «повної гармонії» суспільного життя при соціалізмі, яка виключала протиріччя взагалі та конфлікти зокрема. При цьому було відсутнє розуміння того, що визнання соціальної гармонії не означає заперечення протиріч у соціальній системі. «Соціальна гармонія і соціальні протиріччя, – справедливо зауважував Г. Штракс, – не є щось несумісне. По-перше, гармонія завжди обтяжена своєю протилежністю – дисгармонією. Абсолютної гармонії не буває. Вона завжди відносна, залежно від досягнутого ступеня

подолання дисгармонійних станів, що існують або виникають. По-друге, гармонія сама внутрішньо суперечлива, вона є єдністю протилежностей особливого виду» [8, с. 121].

У чому ж суть гармонії як стану протиріччя? Гегель у «Лекціях з історії філософії» у пошуках відповіді на це питання, зіставляючи погляди Геракліта і Платона, дійшов висновку, що «сама відмінність є сутністю гармонії». Однак він не задовольняється простою констатацією ролі різного у сутності гармонії, а докладно роз'яснює, про яку відмінність ідеться. «Ця гармонія, – пише Гегель, – якраз є абсолютне становлення, зміна – не становлення іншого, зараз одне, а після цього інше. Суттєво те, що кожне відмінне є особливо відмінним від якогось іншого, але не абстрактне від якогось іншого, а від свого іншого; кожне існує лише остільки, оскільки в його понятті міститься його інше» [9, с. 251]. Іншими словами, Гегель розумів гармонію як взаємодію систем, що мають єдину сутність (своє інше) або відносно тотожні сутності (його інше), метою якого є взаємні зміни, спрямовані на таке, що взаємно проникає, єднання систем.

Сутність гармонії як стану протиріччя глибоко і всебічно може бути розкрита під час розгляду особливостей гармонійного розвитку. Практика показує, що гармонійний розвиток може мати своїм джерелом тільки певний тип внутрішніх протиріч, особливістю яких, як зазначає В. Мещеряков, є те, що «сторони, що суперечать одна одній, не прагнуть ані розколу, ані злиття, а перебувають у єдності як необхідні взаємодоповнювальні компоненти цілого, що саморозвивається» [10, с. 79]. До того ж ці сторони, що взаємодіють у стані гармонії, не тільки не завдають шкоди одна одній, а навпаки, створюють умови для повнішого розкриття потенціалу кожної зі сторін, зміцнюють одна одну і сприяють взаємному розвитку. Характеризуючи особливість гармонійної єдності, що виключає не тільки розкол, а й злиття як повну тотожність, цього ж висновку дійшов і Аристотель. «Два лікарі, – писав він, – не можуть створити суспільство, а лікар і хлібороб, та й взагалі люди, що займаються різним і нерівним, можуть створити його» [3, с. 463].

Важливо також зазначити, що під час гармонійному розвитку взаємні позитивні трансформації ведуть до зміцнення і вдосконалення не тільки протилежностей, які взаємодіють, а й усієї системи в цілому. Підвищується її стійкість до зовнішніх впливів, відповідність її частин наближається до оптимального стану, збільшуються темпи прогресивних перетворень, а сама система за своїми параметрами прагне до досконалості.

Гармонійний розвиток не передбачає досягнення абсолютної гармонії. Повна єдність, тотожність інтересів, цілей, образу мислення, крові і національної приналежності – це утопія, до якої прагнув не один тоталітарний

режим. Відомо, чим закінчувалися такі спроби. Будь-які зусилля довести єдність суб'єктів, що взаємодіють у соціальній системі, до повної totoжності призводять до порушення балансу позитивних і негативних зв'язків, до припинення змін. У такій закритій системі швидко зростає рівень соціальної ентропії, що (при незмінності характеру взаємодії) веде до деградації системи та її загибелі.

Які соціальні системи можна віднести до гармонійних? Соціальні системи перебувають у стані гармонії, якщо вони мають такі характерні риси.

По-перше, у стані гармонії в соціальній системі розвиток її елементів стає умовою розвитку системи, жодна зі сторін протиріччя не може і не повинна розвиватися за рахунок іншої. Така взаємодія у суспільстві на рівні повсякденної свідомості виражається поняттями «союз», «інтеграція», «сприяння», «взаємодопомога», «стабільність» тощо.

По-друге, серед соціальних систем гармонійними є такі системи, в яких, незважаючи на наявність дисгармонійних і навіть конфліктних тенденцій, переважає взаємна відповідність корінних інтересів, виявляється єдність або відповідність цілей і настанов. При цьому корінні інтереси, потреби, цілі суб'єктів взаємодії, що складають сторони протиріччя, мають істотно перекивати розбіжність між ними з другорядних питань.

По-третє, характерною рисою гармонійності соціальної системи є наявність у ній відносин співробітництва. Дійсно, саме співробітництво (сприяння, інтеграція тощо) найповніше розкриває зміст цього стану протиріч у соціальній системі.

По-четверте, гармонійний розвиток соціальної системи зовсім не означає, що вона розвивається без протиріч. Будь-яка гармонія сама внутрішньо суперечлива. Її можна уявити як єдність протилежностей, але протилежностей іншого ступеня. Прикладом таких протилежностей є гармонійна єдність сторін, а саме керуючої та керованої сторін у відкритому демократичному суспільстві; чоловіка і жінки у міцній родині; поєднання різних форм власності у сучасному суспільному виробництві тощо.

По-п'яте, гармонійний розвиток соціальної системи виключає насильство як засіб розв'язання протиріч, припускає їх оптимальне регулювання, що сприяє інтенсивному розвитку системи взаємовідносин, запобігає серйозним колізіям у ній. Як провідний метод регулювання протиріч у ній використовується метод консенсусу, досягнення угод при будь-яких відмінностях інтересів, поглядів, систем цінностей. Тут одним із головних регулятивних інструментів стає комунікація суб'єктів протиріччя [11, с. 154–155].

Таким чином, узагальнивши викладене, можна зробити висновок, що гармонія соціальної системи – це така форма розвитку протиріч у ній, яка при-

пускає взаємне зміцнення і взаємний розвиток її суб'єктів, оптимальні терміни, форми і методи регулювання цих протиріч.

Вищенаведені ознаки гармонійного розвитку на макросоціальному рівні (рівні соціумів, політичних режимів) найбільшою мірою притаманні розвиненим демократичним системам. У таких відкритих плюралістичних системах, що мають гнучку структуру і здатність своєчасно реагувати на виникаючі у них різноспрямовані конфлікти вертикального рівня та перебудовувати соціальні зв'язки, підтримується гомеостаз системи шляхом безперервної модернізації підструктур суспільства, не допускається їхнє розбалансування, що дозволяє підтримувати рівень соціальної ентропії у допустимих межах і попереджати біфуркаційні вибухи.

У транзитивних соціальних системах, що знаходяться на етапі переходу від інтеграції та диференціювання тоталітарного типу до інтеграції та диференціювання демократичного типу, досягнення соціальної гармонії є стратегічною метою перетворень. Як правило, у перехідних суспільствах стан гармонії можливий у соціальних системах мікрорівня.

З категорією «гармонія» тісно пов'язана й інша категорія – «толерантність». Толерантність (від лат. *tolerantia* – терпіння) – багатозначне поняття, воно активно використовується в біології, генетиці, психології та інших науках, у тому числі й у філософії. У соціально-філософському аспекті толерантність означає терпимість до різних поглядів, норм поведінки, звичок, відмінних від тих, котрі розділяє суб'єкт; відкритість для будь-яких ідейних течій, відсутність страху перед конкуренцією ідей [1, с. 267]. Проблема толерантності виникає одночасно з виникненням людської цивілізації і суспільства як складної системи, що складається з безлічі суб'єктів соціального життя, які мають різноманітні погляди, ідеї, вірування. У розвиненому вигляді, як один із основних принципів існування демократичного суспільства, толерантність була розроблена у філософії та етиці пізнього Середньовіччя, Нового часу, Просвітництва (головним чином, у зв'язку з проблемою віротерпимості і виникненням протестантизму), у працях Дж. Локка, Дж. Толанда, П. Бейля, Ж.-Ж. Руссо, Вольтера та інших мислителів. Особливого значення принцип толерантності набуває у ХХ ст., коли питання мирного співіснування різних ідеологій, політичних систем, світових релігій стає тим наріжним каменем цивілізації, без якого її існування стає проблематичним.

Соціальною основою принципу толерантності є уявлення про суспільство як про складну систему, що містить безліч підсистем різного рівня і складності (окремі індивіди, соціальні групи, класи, партії, народи тощо), об'єднаних множинними зв'язками і відносинами різної спрямованості (інтереси, потреби), різних рівнів складності (думки, звичаї, забобони, норми, закони, тео-

рії) і розрізняються за сферою діяльності (політика, право, наука, релігія тощо). Доведено, що ускладнення соціальної системи, її диференціація за різними підставами сприяють посиленню стійкості суспільства, підвищують його пристосовуваність до умов навколишнього середовища.

Політичний аспект принципу толерантності полягає у визнанні позитивності такого устрою суспільства, коли його політична система являє собою комплекс незалежних, таких, що взаємно доповнюють, контролюють та врівноважують одна одну, складових, кожна з яких не може претендувати на абсолютну владу у суспільстві. У свою чергу, політичні структури суспільства (і, перш за все, держава) взаємопов'язані принципом толерантності з громадянським суспільством та його структурами. Як принцип політичних відносин толерантність виражається у визнанні поваги до різних політичних переконань, поглядів, теорій, обґрунтуванні права на їх множинність, відмінності в якості фундаментальної основи взаємовідносин у сфері політики. Принцип толерантності проголошує, що право на висловлювання всього різноманіття політичних поглядів (в т. ч. й помилкових, осуджуваних), так само як і обґрунтування права на такі висловлювання, принципово важливіші за оцінку останніх, з точки зору їх істинності чи хибності, тому що може включати таку оцінку, але не вичерпуватися нею.

Принцип толерантності закладений в основу політичних процедур у суспільстві, метою яких є: 1) забезпечення гарантій плюралізму політичних суб'єктів і відносин між ними (багатопартійність, поділ влади, існування політичної опозиції, меншин, гарантії їхніх прав, множинності політичних інститутів тощо); 2) протидія формуванню і збереженню політичних систем, заснованих на принципах тоталітаризму та його складових (авторитаризм, деспотизм, фанатизм тощо). Таким чином, як політичний принцип толерантність нерозривно пов'язана з існуванням свободи у суспільному житті і є фундаментом демократичного суспільства.

Висновки. У транзитивних соціальних системах, що знаходяться на етапі переходу від інтеграції та диференціації тоталітарного типу до інтеграції та диференціації демократичного типу, досягнення соціальної гармонії та толерантності є стратегічною метою їх перетворень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Современный словарь по общественным наукам / [авт.-сост.: О.Г. Данильян, А.П. Дзевань, С.Б. Жданенко и др. ; под общ. ред. О.Г. Данильяна]. – М. : ИНФРА-М, 2013. – 314 с.
2. Материалисты Древней Греции. Собрание текстов Гераклита, Демокрита и Эпикура / общ. ред. проф. М.А. Дынника. – М. : Госполитиздат, 1955. – 245 с.

3. Лосев А. Ф. История эстетических категорий / А. Ф. Лосев, В. П. Шестаков. – М. : Искусство, 1965. – 374 с.
4. Антология мировой философии : в 4 т. / АН СССР. Ин-т философии. – М. : Мысль, 1969–1972. – Т. 1: Философия древности и средневековья, 1969. – 576 с.
5. Лейбниц Г. В. Элементы сокровенной философии о совокупности вещей / Г. В. Лейбниц ; под ред. И. И. Ягодинского. – Казань, 1913. – 135 с.
6. Зиммель Г. Как возможно общество? / Г. Зиммель // Избранное : в 2 т. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2: Созерцание жизни. – 607 с.
7. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии : пер. с фр. / Э. Дюркгейм. – М. : Прогресс, 1991. – 431 с.
8. Штракс Г. М. Социальные противоречия / Г. М. Штракс. – М. : Мысль, 1977. – 144 с.
9. Гегель Г. В. Ф. Сочинения : в 14 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1929–1959. – Т. 9: Лекции по истории философии. – Кн. 1. – 1932. – 313 с.
10. Мещеряков В. Т. Гармония и гармоническое развитие / В. Т. Мещеряков. – Л. : Наука, 1976. – 118 с.
11. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.

СОЦИАЛЬНАЯ ГАРМОНИЯ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ФУНДАМЕНТ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Данильян О. Г.

Рассматриваются основные теоретические подходы к исследованию представлений о социальной гармонии и толерантности в истории философии. Анализируется сущность гармонии как состояния противоречия. Констатируется, что гармония социальной системы – это такая форма развития противоречий в ней, которая предполагает взаимное укрепление и взаимное развитие ее субъектов, оптимальные сроки, формы и методы регулирования этих противоречий. Делается вывод, что в транзитивных социальных системах достижение социальной гармонии и толерантности является стратегической целью их преобразований.

Ключевые слова: *социальная гармония, толерантность, социальная система, конфликт, состояние противоречия, демократическое общество.*

SOCIAL HARMONY AND TOLERANCE AS A FOUNDATION OF DEMOCRATIC SOCIETY

Danilyan O. G.

The article deals with the main theoretical approaches to the study of concepts of social harmony and tolerance in the history of philosophy. The essence of harmony as a form of

development (or state) of contradictions is analyzed. It is concluded, that social systems are in a state of harmony, if they have the following characteristic features. Firstly, in a state of harmony in the social system, the development of its elements becomes a condition of development of the system. At the level of everyday consciousness this interaction is expressed in the concepts of «union», «integration», «assistance», «mutual», «stability», and others. Secondly, among the social systems the harmonious systems are those in which the mutual compliance with the fundamental interests of the subjects is dominated. The third characteristic of the harmony of the social system is the presence of cooperative relationships in it. Fourth, the harmonious development of the social system does not mean that it has been developing without contradictions. Any harmony is contradictory by itself. Harmony can be represented as a unity of opposites, but a special kind of opposites. Fifth, the harmonious development of the social system excludes violence as a way of resolving contradictions. It is stated that the harmony of the social system is a form of contradictions in it, which implies mutual strengthening and mutual development of its subjects, the optimal timing, forms and methods of control of these contradictions. It is concluded that the transitive social systems form a strategic objective of their reforms as the achievement of the social harmony and tolerance.

Key words: social harmony, tolerance, social system, the conflict, the state of contradictions, democratic society.

